

С. Садыков, Ж. Исмаилова

Творческая связь Назира Торекулова с узбекскими литераторами

В начале 20-х годов прошлого столетия творческая деятельность Назира Торекулова оказала огромное влияние на развитие узбекской прессы и издательского дела, которое получило огромный резонанс для повышения качества своей работы. Рассудительный взгляд, глубокие знания и организаторские способности Назира Торекулова открыли большие возможности для дальнейшего развития печатного дела. Ярким доказательством вышесказанного является то, что в октябре 1919 года на базе Мусульманского бюро при краевом комитете была создана редакционная коллегия по контролю качества переводов и редактирования, председателем которого был назначен Назир Торекулов. В честь Н. Торекулова в святом городе Туркестане имеется музей Назира Торекулова, его именем названа улица. Н. Торекулов, несомненно, является одним из крупных казахских деятелей двадцатых годов прошлого столетия. Такой подход к наследию прошлого является свидетельством служения подрастающего поколения своей родине, национальным ценностям, огромной любви и уважения к творчеству великого казахского просветителя. Особого изучения заслуживают годы дипломатической деятельности Назира Торекулова в Саудовской Аравии. На сегодняшний день не получила своего должного изучения журналистская и публицистическая деятельность Назира Торекулова в узбекской прессе в двадцатые годы прошлого столетия. Кроме того, необходимо обратить особое внимание также на политические статьи, рассказы, переводные произведения из мировой литературы, актуальные социальные статьи Назира Торекулова, опубликованные на страницах таких газет и журналов, как «Иштирокиюн» (1918-1920), «Қизил байрақ» (1921-1920), «Туркистон» (1923-1924), «Шарқ» (1919), «Инқилоб» (1922-1924) и другие. Нельзя обойти стороной и вопросы активного участия Н. Торекулова в деле широкой публикации местных газет и журналов на узбекском языке. В данной статье автор уделяет особое внимание вопросу сотрудничества Н. Торекулова с узбекскими литераторами, а также вопросу формирования и становления узбекской прессы, издательского дела и печати.

Ключевые слова: советская власть, узбекская пресса, тюркская азбука, дипломатическая деятельность, издательство, национальная культура.

1918 жылдың 23 наурыз – 3 сәуір күндерінде Орынбор қаласында Торғай облыстық кеңестерінің бірінші съезі өтті. Сонда бұрынғы «Қазақ» газетін жауып, оның орнына 16 көкектен «Қазақ мұңы» газеті шығарыла бастады. Ол «Торғай облыстық кеңесінің қара шаруа, қазақ және жұмыскер депутаттары тобының газеті» деп аталды. Оның редакторлығына Нәзір Төрәқұлов тағайындалды [1].

«Қазақ мұңының» өз заманында өресі биік газет болғанын көреміз. Төрәқұлов оның маңына бірқатар өскелең, іскер кісілерді топтай білген [2]. Қазан төңкерісінің жеңісімен жігерленген Нәзір Төрәқұлов қалыптасқан жаңа жағдайдағы өзінің орны мен рөлі туралы терең ойластыра бастайды. Осынау күрделі тұста Нәзір өзінің революциялық идеалдарын жүзеге асырмақ ниетіне мықтап бел байлап, Ферғанаға оралады. Ол Қоқанға келгенде «Қоқан автономиясына» тап болады. Қазақ үкіметінің құрамына негізгі түркі халықтары мен аз ұлттардың өкілдері кіргенімен, олардың саяси көзқарасы қарапайым халықтың мүддесінен алшақ болады да, бұқара арасында қолдау таппады. Мұның үстіне, автономиялы Түркістанның басшылығы ішкі елеулі қайшылыққа тап болды. Ал ресей-

лік, немістік, түріктік және басқалар секілді әртүрлі сыртқы бағдарлар қосымша жік туғызды. Өзін-өзі жариялаған Қоқан үкіметі жергілікті жұмысшылармен бірлесе қимылдаған Қызыл Армия отрядтарының соққысына төтеп бере алмай талқандалды [3].

«Автономияшылдар» қуылғаннан кейін Н. Төрәқұлов Қоқан жұмысшы, солдат және мұсылман депутаттары кеңесінің хатшысы және оқу-ағарту комиссары, Скобелово қаласында облревком төралқасының мүшесі және оқу-ағарту бөлімінің меңгерушісі (1918 жылғы шілде-қазан) қызметтерін атқарды. Осылайша, қызыл жасақшылар сапына тұрып, буржуазияшыл-ұлтшыл «Қоқан автономиясын» жоқтаушыларға, басмашыларға қарсы күреске араласады.

Осы сәттен бастап оның революциялық және партиялық өсу жолы күрт өрлей бастады. Мұның үстіне революциялық арын-екпіннің ықпалымен дәл осы кезеңде Нәзір Төрәқұловтың публицистік, бұқаралық-мәдени және ағарту жұмысын ұйымдастырушылық дарыны шешек атты. Қоқан совдепінде істей жүріп ол «Халқ сүзи» («Халық сөзі») – кеңестік баспасөз органы өз қолымен құрды да редакторлыққа тағайындалды [4]. Түркістан компартиясының органы

– «Инкилоб» («Революция») журналының тұңғыш санын шығарады, осылардың және де басқа басылымдардың редколлегия мүшесі ретінде редакторлық жасап, аударма сапасын қадағалайды, өзі де үзбей көптеген публицистикалық мақалалар жазып тұрады. КСРО халықтарының жазуын латыншаға көшіру жөніндегі Орталық комиссияның мүшесі Н. Төрехұлов лингвист ретінде өзбек тілінің оқулықтарын жасауда қыруар шаруа атқарды [5].

«1919 жылдың күзінде, – деп жазды өзінің естеліктерінде Нәзірмен қызметтес болған атақты өзбек шығыстанушысы Лазиз Азиз-Заде, – Нәзір Төрехұлов Ташкентте өлкелік комитет жанындағы мұсылман бюросы аударма мен оны редакциялау сапасын бақылайтын редакциялық алқаның төрағасы болады, ал белгілі өзбек ақыны Чолпан оның орынбасары еді. Сол жылдары Ташкентте «Шарқ» журналы, Алматыда «Ұшқын» газеті, Ашхабадта өзбек және түркімен тілдерінде «Садои Фуқаро» газеті, Самарқандта өзбек тілінде «Таяқ» (1919) сатиралық журналы шығып тұрды. Оның үстіне ол 1922 жылдан бастап Ташкентте «Инкилоб» журналын шығаруды ұйымдастырды» [6].

Н. Төрехұлов «Инкилоб» журналын шығарушы редактор ғана емес, сонымен қатар белсенді, терең білімді журналист және публицист ретінде де жарқырай көрінеді. Бірқатар публицистикалық мақалалар жариялайды. Айталық, оның журналда жарық көрген «Бір сөз туралы» (Юсуф Акчураға жауап), «Араб әлемі туралы» деген шығармалары тереңдігімен, отты тілімен таң-тамаша қалдырады.

Нәзір журналға Түркістан өлкесіне танымал болған Садриддин Айни, Абдулла Қадири, Чолпан секілді ақын-жазушыларды тарта білді. Сол жылдары оның тікелей ықпалымен «Инкилоб» журналында С. Айнидің «Бұқара жендеттері» повесі мен Абдулла Кадиридің «Өткен күндер» романы, Чолпанның «Кишан» жырлар топтамасы және тағы да басқа авторлардың шығармалары жарық көріп жатты.

Нәзір Төрехұлов өз оқырмандарын өзбек, казак, татар, түрік, парсы, үнді және орыс классикалық әдебиетінің үлгілерімен таныстырып отыруды батыл ұстанып, Новои, Абай, Тоқай, Тевфик Фикрет, Бедил, Рабиндранат Тагор, Александр Блок және тағы басқалардың үздік шығармаларын жариялады.

Татар журналисі Шариф Байчура өзінің Нәзір Төрехұлов жайлы естелігінде былайша толғанады: «Сол жылдары, яғни 1920 жылдың

күзінде менің Қазан қаласынан Ташкентке ауысып келгенімді естіген ол мені өзіне шақыртты. Оның кабинетіне кіргенімде мені жасы отыздар шамасындағы жас жігіт күлімсірей қарсы алды. Бұл Нәзір Төрехұлов еді. Ол маған орындық ұсынды да бірден нақты әңгімеге көшті: Сіздің мықты журналист екеніңізді білемін. Мен өзбек тілінде қоғамдық-саяси және әдеби журнал шығаруды ойластырып жүрмін. Мүмкін өзім редактор болармын. Журнал Орталық партия комитетінің органы болуы тиіс. (Түркістан Кеңестік Автономиялық Республикасы – С.С.). Осындай журналды ұйымдастырып, шығару үшін баспа ісінен хабары мол тәжірибелі журналист, бір сөзбен айтқанда лайықты қызметкер қажет. Журналдың жауапты хатшылығына Сізді ұсынсам ба деп едім.

Мен ә дегенде не дерімді білмедім. 1918-1920 жылдары Москва және Қазан қалаларында «Исчи», «Қызыл Армия» газеттерінде жауапты хатшы болғанымды, алайда қазір мұнда уақытша аялдағанымды және түпкілікті қалуды ойластырмағанымды айттым.

– Оның үстіне, – дедім сөзімнің соңында, – сіздің журнал өзбек тілінде шығатын сияқты. Мен бұрын түрік тілін жақсы білуші едім, сондай-ақ араб, парсы, өзбек тілдерінен де белгілі дәрежеде хабарым бар. Осылай бола тұра қазіргі өзбек тілінде жазып көрмеппін.

– Тіл мәселесіне келсек, – деп күле отырып жауап қатты Нәзір Төрехұлов, – мен де өзбек емеспін, менің ұлтым – қазақ. Осыған қарамастан өзбек тілін нашар білемін деп айта алмаймын. Әрине бұл тілді білуде менің де кемшіліктерім әбден болуы мүмкін. Сондықтан тілдік тұрғыдан келгенде журнал материалдарын редакциялау мен мәтіндерді реттеуде журналдың жауапты хатшысының көмекші қызметіне өзбектің жас жазушысы Абдулла Қадириды алуды ойластырып қойдым. Менің пайымдауымша, ол бұл шаруаға қабілетті. Қазір тек ұйымдастыру мәселелері ғана қалып отыр.

Сонымен, 1922-1924 жылдары жарық көрген «Инкилоб» журналын шығару ісі осылай басталған болатын. Оның алғашқы нөмірі 1922 жылы ақпанда жарық көрді».

Нәзір Төрехұлов осы жылдары жергілікті баспасөзде бірқатар ғылыми-публицистикалық, саяси және әдеби мақалалар жариялады. Мысалы, оның «Шарқ ва умумий сулх» («Шығыс және жалпы келісім-шарт»), «Ұлт мәселесі және мектеп», «Ферғанадағы тарихи күндер», «Өзбек бауырластардың назарына», «Түрік тілі» және

басқа шығармалары терең мазмұндылығымен ерекшеленеді.

Осы мақалалардың бірқатары, мысалы, «Ферғанадағы тарихи күндер», «Қоқан Автономиясы», «Бір сөз туралы» (Юсуф Акчураға жауап), «Ислам және коммунизм» кеңес үкіметі саясатының күшті ықпалымен жазылғанын ашық айта кету керек. Автордың өзге материалдарында (әсіресе «Түрік тілі», «Ұлт тілі және мектеп» т.б.) патшаның жергілікті ұлттарды бір-біріне айдап салуға бағытталған Түркістандағы отаршылдық саясаты қатаң сынға алынды, интернационализм идеялары мен халықтар достығы насихатталды.

Нәзір Төрәқұлов Түркістандағы Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында биліктің ең биік шыңына шықты. 1918 жылдың көктемінде Қоқан совдепі ревкомының хатшысы болған ол небәрі үш жылдан кейін партиялық және мемлекеттік иерархияның ең биік сатысына көтерілді – Кеңестердің 1921 жылдың мамырындағы кезекті съезінде ТурЦИК төрағасы болып сайланды, РКП (б) ОК-нің Орта Азиялық бюросының мүшесі, Түркістан майданы революциялық әскери кеңесінің мүшесі болды [7].

Революциядан кейінгі Түркістанда Н.Төрәқұловтың жоғары мемлекеттік және партиялық қызметтердегі жұмысы сан қырлы болып, сан түрлі қызмет салаларын қамтиды. Ол Түркістандағы кеңес мәдениеті құрылысының мәселелеріне, білім беру мен ағартудың түп-тамырына ерекше мән берді, осы салалардағы нағыз реформатор болды. Оның идеялары, ой-арманы өзі ұйымдастырған немесе басшылық еткен басылымдарда жарияланған мақалаларынан айқын көрініс тауып жатты. Сол 20-жылдары Түркістан компартиясы ұлтшылдық бұра тарту дейтінмен және ұлыдержавалық шовинизммен табанды күрес жүргізді. Осынау реакциялық көріністермен қарсы күрестің алғы шебінде Нәзір Төрәқұлов жүрді. Өзінің «Түркістан Автономиялық Республикасы» деген очеркінде Нәзір жергілікті интеллигенцияның өзін патриот санайтын, бірақ шовинистік пиғылдағы бір бөлігін өздерінің саяси кеудемсоқтық мақсаты үшін басмашылар қолымен елдің экономикасын мүлдем тұралатқысы келеді деп бүкпесіз айыптайды. Сондай-ақ ол мұсылман дінбасыларының реакциялық рөлін, олардың «түземдік қоғамның прогресшіл бөлігіне» қарсы өз күресінде, бір жағынан, өзінің миссионерлер арқылы (мәселен Ташкентте Остроумов) елді орыстандыру саясатын жүргізген патшаның

«культрегрлік» үкіметін қолдап, екінші жағынан, мешеу феодалдық-патриархалдық қатынастың негізінде кең жайылған схоластика мен фанатизмді тықпалағанын атап көрсетеді.

Нәзір мектепте білім беру мәселесін әрдайым басты назарда ұстады. Ол басшылық қызмет атқарған жылдары бұл проблема республика үкіметінің саясатында басты бағыттардың бірі болды. Бұл проблемалардың барлығы да Н.Төрәқұловтың 1925 жылы өткен I Бүкілодақтық мұғалімдер съезінде жасаған «Ұлт мәселесі және мектеп» атты баяндамасы бойынша қабылданған қарарда айқын көрініс тапты (Дәл осындай тақырыппен «Инқилоб» журналының алғашқы нөмірлерінің бірінде оның көлемді мақаласы жарияланған болатын). Қабылданған қарардың басты қағидалары төмендегідей болды:

1. Ұлттық мәдени-ағарту мекемелерінің қолдағы бар жүйесі орнықтырылып, ол мемлекет бюджетінің есебінен біртіндеп кеңейтілсін.

2. Аса мұқтаж болып отырған аудандарда ұлттық мектептерге арналған ғимараттар салу туралы мәселе кезекке қойылсын.

3. Тұрмыстық салт-дәстүр салдарынан ортақ мектептерде әйелдер бірге оқи алмайтын ұлттық республикалар мен облыстарда (Орта Азия Республикалары, Әзірбайжан) әйелдерге білім беруді дамытуға айырықша көңіл бөлінсін.

4. Кеңес өкіметінің жергілікті органдары арқылы, ұлт мұғалімдерінің белсене атсалысуымен ұлттық мектепке көмектесетін әртүрлі қоғамдар ұйымдастыру жолымен бұқара халықтың оқу-білімге қазірдің өзінде байқала бастаған ынтасы барынша пайдаланылсын.

5. Ұлттық республикаларды, облыстарды және аз ұлттарды шаруашылық жағынан өрлетуде айырықша маңызы бар арнайы кәсіптік-техникалық және ауылшаруашылық мектептерін дамытуға ерекше көңіл аударылсын.

6. КСРО-ның барлық ұлт мұғалімдері орыстармен қатар деревняның қоғамдық өміріне белсене араласуға шақырылсын (ликбездер, сауатсыздықты жою қоғамдары, кооперативтер, т.б.).

7. Ұлттық педагогикалық техникумдар мен мұғалімдер институттарының жаңа мұғалім кадрларын дайындаудағы жалпы жұмысымен қатар, қолдағы бар мұғалім кадрларын жыл сайын және жүйелі түрде қоғамдық-саяси тәрбие ғана емес, педагогикалық тәрбие беру тұрғысынан қайта даярлау курстары ұйымдастырылсын.

8. Тандаулы ұлттық және аз ұлттар мектептері мен мұғалімдерін жүйелі өсіріп отырудың барлық шаралары қолданылсын; жергілікті бас-

пасөзде ұлттарды ағарту ісіне қазіргі кеңестік жұртшылықтың өзекті мәселесі сипаты берілсін.

9. Орталық және жергілікті жерлерде баспа жұмысын күшейтуге барынша көңіл бөлініп, мемлекеттік баспалармен қатар әрқилы ұлттық кооперативтік баспалар мен ұйымдардың бастамасы мен қызметін пайдаланып, ынталандыру арқылы ұлттық мектепті оқулықпен, кітаптармен, көмекші құралдармен, мұғалімдер басшылыққа алатын арнайы басылымдармен неғұрлым толық қамтамасыз етудің барлық шаралары қолданылсын.

Публицист, ағартушы Н. Төрөқұловты 20-жылдары Түркістандағы ұлттық тілдер тағдыры қатты толғантқан. Ол тұрғылықты этностардың тілдеріне мемлекеттік мәртебе берілгеніне, іс-қағаздарының жергілікті халық тіліне көшірілгеніне, ұлттық мектептер мен кітап өнімдерінің, бұқаралық ақпарат құралдарының қатары өскеніне шынайы қуанды. Жаңа түркі әліпбиі жөніндегі комиссияның төрағасы ретінде араб жазуынан латыншаға көшудің қажеттігін негіздеді. Бұл мәселе бойынша өз көзқарасын дәлелдеп Чобанзаде, Агамали-оглы секілді қайраткерлермен қызу айтысты. Латыншаға көшірудің барлық түркі этностарына, ұлттық сезіміне, жазба мәдениетіне қатыстылығын анық біліп, дайындық кезеңінің басты міндеті бір жағынан үгіт-насихатқа мейлінше зейін қою, латыншаға көшуге көмектесетін жергілікті ұйымдарды нығайту, екінші жағынан жаңа түркі әліпбиіне көшуді ғылыми негіздеуді қамтамасыз ету деп санады.

Нәзір Төрөқұлов 1926 жылдың наурызында Бакуде өткен I Бүкілодақтық түркітанушылар съезінде былай деп атап көрсетті: «... Ең алдымен түркітанушылар съезінің бүкіл түркі дүниесі үшін ерекше прогресті революциялық факт болғанын қадай айтқым келеді, мұны мына мағынада түсіну керек: бұл съезде ескі араб жазуын қолдайтын бір үн шықпады, демек бұл мәселе жөнінде барлық шешендер мен баяндамашылардың жақ ашпағанын ескі араб жазуының, ескі араб сауатының күні өткені, арамыздан бір-жолата кеткені деп түсіну керек.

...Енді бұл мәселенің қазіргі ахуалына ойысқым келеді. Бәске түскені тек екі әліпби, бұлар – реформаланған жаңа араб әліпбиі және латын әліпбиі... Барлық осынау түркі республикалары мен облыстарында шынын айтқанда жазудың бір графикасы, бір әліпбиі, бір жүйесі жоқ. Татар республикасында әліпбидің яки графиканың бір жүйесін, Қазақ республикасында екінші,

Түркімен республикасында үшінші жүйесін енгізуге ұмтылыс бар»...

Кеңестік Шығыс халықтарының жазуын жаңарту мәселелерімен айналысқан Н.Төрөқұлов 1928 жылдың қаңтарындағы «Жаңа міндеттер» деген мақаласында былай деп ерекше атап көрсетеді: «... Мұнымен қатар Кеңестік Шығыстың қалың бұқарасы мен алдыңғы қатарлы жұртшылығының жаңа түркі әліпбиін енгізу ісіне көзқарасы секілді маңызды мәселені де аттап кетуге болмайды.

...КСРО түркі-татарлары арасындағы шаруашылық және мәдени байланыстар (әңгіме территориясы шектес, базары ортақ болғандықтан бір-бірімен байланысты халықтар туралы болып отыр; мысалы, татарлар мен башқұрттар, өзбектер, қазақтар және қырғыздар, т.б.) бізден өте икемді, олардың өз диалекті (тілі) негізінде қала отырып, «біртұтас түркі тілінің» көмегінсіз-ақ бір-бірімен араласа алатын жазу жүйесін жасауды талап етіп отыр»...

Айталық, ол өзінің «Түрік тілі» деген мақаласында Түркістандағы ұлттық мемлекеттік тіл туралы баспасөз беттерінде талқыланып жатқан мәселелер бойынша пікірталасқа белсене қатысады. Осыған байланысты Ресейдегі революцияға дейінгі Бақшасарайдағы «Таржумон», Орынбордағы «Шуро» секілді мұсылман баспасөздерінде түркі тілдері мәселелері бойынша жүргізілген пікірталастарға тоқтала келіп, ол өз пікірі мен ұстанған позициясын ашық айтады, осы тақырып төңірегіндегі жекелеген авторлардың көзқарас-пікірлерін сынайды. Сонымен қатар ол татар мұғалімдерінің революцияға дейінгі өзбек және қазақ мектептерінде сабақ беруіне қарсы болуға тырысқан патшаның отаршыл шенеуніктерінің саясатын теріс бағалайды.

«Егер оныншы жылдары, – деп жазады ол мақаласында, – баршаға белгілі генерал Самсонов татар мұғалімдерінің өзбек және қазақ мектептеріндегі сабақ берулеріне тиым салған бұйрық берген болса, менің ойымша генерал мырза бұл бұйрықты интернационализм көзқарасы тұрғысынан немесе осы халықтарға берілгендіктен берген жоқ, керісінше ол бұл бұйрықты осы өлкедегі халықтардың мәдениеті мен оқу-ағарту ісінің дамуына қайткенде де кедергі келтіру мақсатымен берді».

«Патшалық самодержавалық кезеңде ұлттық саясат пен оның сипатының астарында не жатты?, – деп одан әрі жалғастырады Нәзір Төрөқұлов. – Ең алдымен мына жайтты баса айтқымыз керек, патша өкіметі Ресейде орыстан

басқа ұлттарды білген жоқ, білгісі де келмеді. Патша самодержавасының барлық бағдарламасы өзге ұлттарды шетқақпайлай отырып, жойып жіберуге, немесе баршаны орыстандыруға келіп саяды. Кейбір көшпелі халықты күштеп қоныстандыруды мақсат етті, өзгелерді, мысалы украин, беларусс, тағы басқа халықтарды ұлттық қасиет-бейнесінен жұрдай етіп, ана тілдерінен айыруға күш салды, тіпті украин және беларусс тілдерінде шоқынуды, мінәжат етуге тиым салды. Олардан өзгелері отаршылдық езгінің барлық қатаң режимін бастан кешірді. Олардың шұрайлы жерлері, шұрайлы жайылымдары тартылып алынып, тау шатқалдарына, жабайы аймақтарға қуылып тасталды, айталық Кавказда дәл осылай болды. Дәл осындай ушыққан саяси жағдайда ұлттарды сауаттандыру ісі жөнінде сөз болуы да мүмкін емес еді.

Қоғамның алдыңғы қатардағы топтарының қазіргі заманғы мектеп ісін ұйымдастыру жөніндегі әрекеттері басып тасталынды. Патшалық Ресейде ұлттарға білім беру ісіндегі қалыптасқан жағдай дәл осындай болды» [8].

Нәзір Төрәқұлов бірқатар мақалаларында, мысалы, «Идорадан» («Басқарма») («Инкилоб». 1922. № 3), «Жасорат» («Ержүрек») («Қизил байрақ». 1922. 24 шілде) атты шығармаларында кез-келген ұлттық әдебиет пен мәдениеттің өз дамуында әлемнің өзге әдебиеттерінің идеялық-көркем тәжірибесімен молыға түсуі қажеттігі жөнінде өзекті мәселе көтереді. Ол әлем әдебиетінің озық үлгілерінің аудармасын насихаттау мен жариялауды өзбек баспасөзінің аса маңызды міндеттерінің бірі деп есептеді.

Нәзір Төрәқұловтың бай мұрасы оның өткен ғасырдың 20-жылдары тек өзінің ұлттық әдебиеті мен мәдениетін тиянақты оқумен және терең білумен шектеліп қалмағанын айқын дәлелдейді, ол сондай-ақ әлемнің өзге халықтарының да озық әдебиеті мен мәдениетінен терең сусындаған. Бұған оның «Жасорат» («Ержүрек») мақаласы нақты дәлел бола алады, мұнда автор революцияға дейінгі Түркістанда шығып тұрған «Таржумон», «Қуеш», «Онг», «Шуро» сияқты татар тіліндегі газет-журналдардың және олардың Аяз Исхак, Фатих Амирхан, Галимиджан Ибрагимов секілді озық ойлы жазушылары мен сыншыларының ағартушылық рөлі жөнінде зор құрмет сезімімен еске алады.

Нәзір Төрәқұлов Түркістан баспасөзі мен әдебиеті қайраткерлерімен байланысын ешқашан да үзген жоқ. Ол Мәскеуде КСРО Орталық Атқару Комитеті жанындағы Орталық баспа

басқармасының төрағасы бола жүріп өзбектің белгілі ғалымы әрі драматургі Фитраттың «Қиямат» («Қиямет». – М., 1923) атты сатиралық әңгімесін жариялайды, оның алғысөзін өзі жазады, тәжік-өзбектің ірі жазушысы Садриддин Айнидің «Материалы к истории Бухарской революции» атты тарихи шығармасын жарыққа шығарады (М., 1926). Сондай-ақ оның тікелей инициативасымен әрі нақты қолдауымен Чолпан Елена Зартаның «Девона», «Кухи Малак», «Мироб» деген әңгімелерін, А.Мордвинконың «Крестьянин-большевик» атты әңгімесін орыс тілінен өзбек тіліне аударды.

Ол Мәскеуде 1923 жылы өзбек тілінде жарық көрген Фитраттың «Қиямат» атты әңгімесіне жазған алғысөзінде автор шығармасының идеялық-тәрбиелік маңызына ерекше тоқтала келе, бұл әңгімені Данте Алигьеридің «Божественная комедиясымен» салыстырады.

«Осы бағытта, – деп жазады Нәзір Төрәқұлов, – Фитраттың «Қияматы» өзбек әдебиетінде ерекше орын алады. Бұл шығарма, қайта өрлеу дәуірінің көптеген шығармалары сияқты діни фанатизм мен тасқараңғылыққа қарсы күрес ашады» [9].

Нәзір Төрәқұлов С.Айнидің кітабына жазған алғысөзінде бұл кітаптың маңызы оқырмандарды Бұқараның соңғы әміршісі Эмир Алимханның өмірімен, сондай-ақ Бұқарадағы жадид қозғалысының тарихымен хабардар етуде жатыр деген байлам жасайды. «Біз, – деп жазады ол, – осы кітапты оқып шыққан әрбір жас адам, әрбір революционер өлкенің таяуда өткен күндерімен таныс болады, содан өздерінің тиісті қорытындыларын шығарады» [10].

Нәзір Төрәқұлов КСРО Орталық Атқару Комитетінің жанындағы Орталық баспа басқармасының төрағасы ретіндегі өз қызметінің жаңа кеңестік мемлекетте ұлттық мәдениеттерді дамытудағы маңызын тамаша түсінген еді. Орталық баспаның 5 жылдығына арналып 1928 жылы маусымда өткен мерекелік мәжілісте оның басшысы ризашылықпен былай дейді: «... Орталық баспа әртүрлі ұлттардың сан миллиондаған бұқарасының кеңес мәдениетінен сусындауына жүйелі жол салып берді, өзі құрылған қысқа мерзімде бірде бір елде болып көрмеген кітап өнімдері базасын жасай алды. Бес жылда ол оқулық, ғылыми-бұқаралық, қоғамдық-саяси, көркем, ауылшаруашылық және басқа әдебиеттің 59959713 данасын 50-ден астам ұлт тілдерінде шығарды. Кітап өндірісін жасау, нығайту және дамыту ісімен қатар Орталық баспа ұлттық мер-

зімді басылымдар жасап, оларды жақсарту және тарату мәселелеріне байыпты көңіл бөліп келеді. Қазіргі кезде ол 12 тілде 21 мерзімді басылым шығарып отырғанын айтсақ та жеткілікті».

Оның Одақ халықтары үшін айырықша көмекші оқулық базасын жасау – ұлт тілдерінде орасан зор көлемде көрнекі құралдар, яғни артта қалған бұқараны мәдениетке тартудың неғұрлым жанды да төте жолы ретінде маңызы орасан бүкіл материалды жасау ісіндегі рөлінің де маңызы одан кем емес. Орталық баспаның барлық кітап өнімдерінде оқулықтардың үлесі бәрінен мол және бұл салада да оның Одақтың әртүрлі халықтары үшін арнайы әдебиеттер шығаруда жаңа жол салуына тура келді, өйткені патшалық замандағы оқулықтар ұлттар үшін мүлдем жарамсыз болатын. Орталық баспа қалың бұқара арасына жаңа түркі әліпбиін (латыншаланған)

ендіруде де зор рөл атқарды. Ол латын негізінде түркі-татар тілдерінде әліппелер, оқулықтар және басқа да әдебиет шығару жөнінде, сондай-ақ Орталық баспа шығаратын татар газет-журналдарын латыншаға көшіруде көп жұмыс жүргізді [11].

Нәзір Төрөқұловтың бойында болған саяси көшбасшының, көрнекті оқымыстының және публицистің, дарынды дипломанттың белгілері осындай болды. Осы орайда оның бауырлас өзбек халқының алғашқы кездегі баспасөзін ұйымдастырудағы рөлі орасан зор еді. Сондай-ақ Нәзірдің түркі халықтарының ынтымақ-бірлігі жолындағы атқарған жұмыстары кез-келген жанды тәнті етеді. Өзінің сан қырлы істерінде қазақ халқының осынау тамаша ұлы терең білімімен, көзқарасымен өзін шынайы интернационалист ретінде көрсете білді.

Әдебиеттер

- 1 Қожакеев Т. Жыл құстары. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 111 б.
- 2 Арыстанов Ж. Естен кетпес есімдер. – Алматы, 1972. – 54 б.
- 3 Мансұров Т.А. Нәзір Төрөқұлов. – Алматы: ЖШС «Қазақстан баспа үйі», 2005. – 17-19 б.
- 4 Каримов Н. Атоқли журналист ва дипломат // Жахон адабиети. – 2005. – №2 (93). – 114 б.
- 5 Мансұров Т.А. Нәзір Төрөқұлов. – Алматы: ЖШС «Қазақстан баспа үйі», 2005. – 21 б.
- 6 Лазиз Азиз-Задениң Нәзір Төрөқұлов жөніндегі естеліктерінің қолжазбасы Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясының репрессия құрбандарын еске алу мұрағатында сақтаулы.
- 7 Мансұров Т.А. Нәзір Төрөқұлов. – Алматы: ЖШС «Қазақстан баспа үйі», 2005. – 25 б.
- 8 Турекулов Назир. Сочинения. Дипломат. – Алматы: Казахстан, 1997. – С. 92-93.
- 9 Дарвеш. Несколько слов о Киямете // В книге: Фитрат. Киямат (Хаелий хикоя). – Москва, 1923. – С. 3-4.
- 10 Айни в воспоминаниях современников (на узбекском языке). – Ташкент, 1978. – С. 11-12.
- 11 Мансұров Т.А. Нәзір Төрөқұлов. – Алматы: ЖШС «Қазақстан баспа үйі», 2005. – 37 б.

References

- 1 Qojakeev T. Ji'l qustari'. – Almati': Qazaqstan, 1991. – 111 b.
- 2 Ari'stanov J. Esten ketpes esimder. – Almati', 1972. – 54 b.
- 3 Mansurov T.A. Na'zir To'requlov. – Almati': JShS «Qazaqstan baspa u'yi», 2005. – 17-19 b.
- 4 Kari'mov N. Atoqli' jwmali'st va di'plomat // Jahon adabi'eti'. – 2005. – №2 (93). – 114 b.
- 5 Mansurov T.A. Na'zir To'requlov. – Almati': JShS «Qazaqstan baspa u'yi», 2005. – 21 b.
- 6 Lazi'z Azi'z-Zadening Na'zir To'requlov jo'nindegi estelikterining qoljzbasi' O'zbekstan 6 Respwbli'kasi' Ghi'li'm Akademi'yasi'ni'ng repressi'ya qurbandari'n eske alw muraghati'nda saqtawli'.
- 7 Mansurov T.A. Na'zir To'requlov. – Almati': JShS «Qazaqstan baspa u'yi», 2005. – 25 b.
- 8 Turekulov Nazir. Sochineniya. Diplomati. – Almaty: Kazahstan, 1997. – S. 92-93.
- 9 Darvesh. Neskol'ko slov o Kiyamete // V knige: Fitrat. Kiyamat (Haeliy hikoya). – Moskva, 1923. – S. 3-4.
- 10 Ayni v vospominaniyah sovremennikov (na uzbekskom yazyke). – Tashkent, 1978. – S. 11-12.
- 11 Mansurov T.A. Na'zir To'requlov. – Almati': JShS «Qazaqstan baspa u'yi», 2005. – 37 b.